

The reasons and effects of the migration of Persian language poets to the Gurganian court of India in the Safavid period

Hassan Mohamadian¹ | Seyed Ahmad Aghili²

1. Master of Executive Management, Islamic Azad University, Zahedan branch, Zahedan, Iran.

2. Corresponding Author: Associate Professor, Center of Islamic Sciences and Persian Literature, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran. Email: a.aghili@iut.ac.ir

Article history: Received 18 April 2023;

Received in revised form 17 October 2023;

Accepted 17 October 2023

Published 30 March 2025

Abstract

The migration of different classes, especially cultural groups, to the neighboring lands of Iran, such as Ottoman, the phenomenon of migration of poets to the court of Gorkani kings - which was one of the important factors in the spread of Persian language and literature in India - peaked. Various reasons such as the religious restrictions of some Safavid sultans, the lack of attention to Bazmi poetry and poets by some Safavid sultans, and on the other hand, the interest and interest of the Gurkani court in Persian literature and poetry have been cited as the reasons for the approach of Persian-speaking poets in migrating to the Gurkani court in India. In this research, in a descriptive-analytical way, based on a library study with a historical approach, by posing the question, what are the reasons and effects of these migrations? The result of the investigation shows that the absorbing and repelling components have played a role in completing and accelerating the migration process of poets. However, in examining the effects of these migrations on the structure of the two societies, the greatest impact factor is around cultural and social issues.

Keywords: Subcontinent, Safavid, Gurkani, Persian language poets, migration, reasons and effects.

1. Introduction

Although the migration from the plateau of Iran to the Indian subcontinent is not a phenomenon unique to a specific period of time, it seems that this process grew and gained special importance after the establishment of Islamic dynasties in the subcontinent. The 10th century of the Hijri/16th century was the beginning of another period in the history of Iranian migration to the Indian subcontinent. The number of Iranians who went to the subcontinent was large and included various groups, including government officials, scholars, poets, Sufis, artisans and merchants. Their transcendental thought, which was rooted in Iranian culture and civilization, gave them a special privilege in gaining the support of the governments of the subcontinent (Gurkani, Adelshahi and Qutb Shahi). These groups and individuals were warmly accepted by these courts and sometimes they took high positions. But on the other hand, it should be kept in mind that migration is one of the demographic phenomena with political, economic, social and cultural significance, whether it is internal or external, it has short-term and long-term positive and negative consequences in the structure of the immigrant-averse and immigrant-friendly society. In the Iranian society during the Safavid period, there was a wide range of migrations, both individually and in groups. The extent and frequency of these migrations have attracted the attention of Safavid researchers, and as a result, few studies have been conducted on the reasons and effects of these migrations from Iran.

1.1. Detailed Research Method

The current research is based on the analytical review of historical library documents and resources in a descriptive-analytical method to answer the main question that; What were the reasons for the large-scale migration of Persian-speaking poets of the Safavid period to the Gurkan court of India? The main hypothesis of the research is that the political-cultural structures of both societies have been one of the most important factors in the migration of poets and have had the greatest impact on the structural dimensions of both societies.

2. Discussion

The word "migration" means the movement of the population in an area that is accompanied by the geographical mobility of the population. This migration takes place between two geographical units and this geographical mobility is a change of residence from origin to destination.

Migration is not just to escape from the unfavorable living conditions, but it is a way to progress and live in a better environment and geography. In fact, the process of migration is the result of the combination of repulsions and attractions. In this case, the strength and superiority of the attractions of the destination compared to the origin is the shaper of migration (Bogue, 2010: 6).

But from the perspective of social structuralists, migration is not only a result of individual decisions and actions, but also a result of social and geographical structures that provide the necessary grounds for the migration process (Massey, 1993: 448-449).

According to the research done by *Ahmad Golchin Maani*, the number of poets who wrote from the beginning of Shah Ismail's reign (907 to 930 AH) to the end of Shah Sultan Hossein Safavi's reign (in 1135 AH), that is, in a period of nearly two and a half centuries, 745 people have left Iran for India, of which 9 people settled in that land during the time of Zahiruddin Babor Shah, 33 people during the time of Nasiruddin Homayon Shah, and 259 people during the golden era of Jalaluddin Akbar Shah. Golchin Maani, 1362: 2/657, 726, 843, 932-936). Therefore, the majority of the group that migrated to India during the Safavid era were from the class of poets. On the other hand, in terms of social base; There were some poets who were active in various political, economic, religious and even scientific professions, and besides their main profession, they also wrote poetry, that's why the number of immigrant poets in the Safavid era is very high. Therefore, it is not possible to mention all Iranian immigrant poets to India or the many reasons for their migration in this article, and only introduce a few prominent Persian poets of this period who became famous in the Gorkani court, and then the most important reasons and consequences of their presence in India is examined.

There were many reasons for the lack of a suitable environment for the flourishing of poetry in Safavid Iran compared to the previous era, and on the other hand, the progress of Persian literature at the court of Gurkans in India, the main reasons of which can be investigated and explained under the two categories of *attraction factors* and *repulsion factors* of migration. *The attraction factors*: Attention of the court supporters of Gorkani sultans from Iranian immigrants; The attention and support of Gorkani sultans to Iranian poets and artists; Other attractions of Gurkanian court in connection with Iranian culture and literature.

The repulsion factors of migration: Lack of support and religious fanaticism from the Safavid sultans; Decline of Persian prose in Iran; Displeasure of the Safavid court with the way of some poets.

The migration of Persian-speaking poets and artists to India left consequences and effects in Persian poetry and literature of that time, including the consequences and effects: the formation and evolution of the Indian style, the creation of The position of the head of poets in the Gurkan court, the influence of the Persian language in the Indian continent, translation of texts into Persian, note writing, dictionary writing, history writing, creating a new style in painting and drawing, establishing a painting workshop in the style of the Safavid court workshop, popularizing and expanding calligraphy and building buildings in the style of Iranian buildings. However, in the 10th and 11th centuries AH, the largest group of Iranians who migrated to India were poets.

3. Conclusion

Persian language and literature have always had a valuable position as an official language since its arrival in the Indian subcontinent, especially during the Islamic regimes of the subcontinent. Parallel to

this political development, a more important cultural event, the migration of Persian-speaking poets to the Gorkani court flourished.

Based on the mentioned components in this article, it can be concluded that political and economic factors were directly influential in the process of migration of poets during the Safavid era, and cultural and social factors, although they are not the main causes of migration, but Accelerating and complementary indicators have played a role in the process of migration along with political-economic causes. The repulsions caused by the political and economic issues of the Safavid anti-immigration society and the attractions of the Gorkani court in the above areas caused the poets to continue living in that region.

The final result is that; More than any political, social and cultural factor, the positive approach and special attention of Gorkani sultans to Persian poetry was the main attraction factor in the migrations to the subcontinent during the Safavid period, the consequences of which can be seen in examples such as the formality of the Persian language in the territory Gurkani, his constant acceptance in the court, the appointment of poets to important and sensitive jobs and finally the creation of the position of Malik al-Shaarai can be examined and reflected upon.

4. References

- Allami, A. (2006). **Akbarnameh (History of Gurkans of India)**, edited by: G. Tabatabai Majd, Tehran: Cultural Heritage and Culture Publications.
- Amani, M and Zanjani H. (2004). **Iranian Immigration in India**, Encyclopædia Iranica, Vol. XII, Fasc 5 & 6.
- Anoushe, H. (1997). **Dictionary of Persian Literature (Encyclopedia of Persian Literature)**, Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Asghar, A. (1985). **History writing in India and Pakistan**: Lahore.
- Badayouni, A. (2000). **Montathab Tavarikh (Selected Al-Tawarikh)**, edited by: Tawfiq Sobhani and Maulvi Ahmad Sahib, 3 vols., Tehran: Publications of the Association of Cultural Heritage and Culture.
- Bahar, M.T. (1960). **Stylistics and History of the Development of Persian Prose**, Tehran: Amir Kabir.
- Bahar, M.T. (1963). **Stylistics and History of Persian Prose Development**, Tehran: Amir Kabir.
- Bigdeli, L.B. (1951). **Atashakadeh Azar (Reminiscences of Persian language poets until the end of the 12th century AJ)**, with an introduction and list and comments by S.J. Shahidi, Tehran: Book Publishing.
- Bogue, D.J. (2010). **International Migration: What is Driving it? What is its Future?** Population Research Center and Center on Aging, Chicago: University of Chicago.
- Brown, E. (1996), **History of Iranian Literature (from the Safavids to the Present)**, translated by Dr. Bahram Moqdadi, edited and researched by Dr. Zia al-Din Sajjadi and Dr. Abdolhossein Navaei, Tehran, Morvarid Publications.
- Ershad, F. (1976). **The historical migration of Iranians to India (8th to 18th centuries AD)**, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research affiliated.
- Ghazali Mashhadi. (1999). **Divan Ghazali Mashhadi**, Edited by: H. Gurbanpour, Tehran: Scientific and Cultural.
- Golban, M. (1976). **Spring and Persian Literature**, two volumes, Tehran: Franklin.
- Golchin Ma'ani, A. (1990). **Karvan Hind**, 2 vols., Mashhad: Astan Quds Razavi Printing and Publications.
- Haneda, M. (2004). **Iranian Immigration in India**, Encyclopædia Iranica, Vol. VIII, Fasc.1.
- Hazin Lahiji, M.A. (2008). **Hazin Lahiji's Divan**, with an introduction by Bijan Tarqi, Tehran: Sanaei.
- Hindushah Estrabadi, M. (1998). **History of Hindushah Estrabadi**, 2 vols, corrected by M.R. Naseri, Tehran: Association of Cultural Heritage and Prominences.
- Hosseini, K. (2000). **History of Ilchi Nizam Shah**, edited by: M.R.Nasiri, Tehran::Association of Cultural Works and Honors.
- Kardegar, Y., Eskandari, B. (2012). Motives for traveling to India in the mirror of Saeb's poetry, Subcontinental Researches, 5(14), 105-130.

- Mahmoudi, A. (2016). The type of poetry (a review of the position and art of Iranian calligrapher poets at the court of Gurkan kings of India), **Subcontinental Researches**, 9(30), 109-126.
- Mahmud, H. (2009). International Migration, Remittances and Development, **Journal of Sustainable Development**, 2(1).
- Massey, D. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal, Author(s), **Population and Development Review**, 19(3).
- Mubarak, A. (2005). **Akbarnamēh**, Edited by: G.Tabatabai Majd, Tehran: Association of cultural works and treasures
- Nafisi, S. (1966). **History of poetry and prose in Iran and in Persian until the end of the 10th century AH**, vols 2, Tehran: Foroughi Publications.
- Najafzadeh, A. (2013). **Russian immigrants in Freeman**, book of the month of history and geography, p. 186: pp. 42-47.
- Nasrabadi Esfahani, M.T. (1958), **Tazkerhe Nasrabadi**, Tehran: Armaghan.
- Navai, A. (1985). **Iran and the World**, Tehran: Homa.
- Nawai, A. (1945). Memory of the greatness of Iran (Humayun, king of India, became a refugee at the Safavid Shah Tahmasab's court), **Yadgar**, 2(11), 18-25.
- Pahlavan, Č. (2011). **Diaspora, Iranian**, Encyclopædia Iranic, Vol. VII, Fasc. 4, November 28
- Parvaneh, N. (2018). An attitude towards immigration and labor in Iran, **Payam Baharestan**, 12, 23-46.
- Qolizadeh, M. Shahbazi, M. (2012). Caucasus labor force migration on the threshold of constitutionalism, **Historical Studies Quarterly**, 9(36), 67-85.
- Rai, S. (2004). **Humayun in Iran**, translated by Kivan Faruzandeh Shahraki, Tehran: Alborz.
- Riyadh-ul-Islam. (1998). **History of Iran-India relations**, translation: M. B.Aram and A. Ghafari Fard, Tehran: Amir Kabir.
- Safa, Z. (1983), **History of Iranian Literature**, Volume 5, Tehran: Ferdows Publications.
- Safa, Z. (1996), **History of Iranian Literature**, Volume 2, Tehran: Ferdows Publications.
- Safavi, K. (1992). **In Linguistics to Literature**, Vol 1, Tehran: Center Publishing.
- Salimi, M. (1993). **Cultural relations between Iran and India**, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
- Sarvar, G. (1953). **Persian literature during the reign of Jalaluddin Akbar (the supreme king of Hindu Pakistan)**, Hilal magazine, vol.4, Pakistan: pp. 28-43.
- Seyed Qutbi, S.M., Najafzadeh, A. (2013). The situation of Iranian workers in the Caucasus on the verge of the First World War, **History and Geography Book Magazine**, 186, 53-58.
- Shah Tahmasb. (1984). **Takhkereh Shah Tahmasb**, edited by: Karim Faizi, Tehran: Religious Press.
- Shamisa, S. (1995). **Stylistics of poetry**, Tehran: Ferdowsi.
- Shibli Nomani, S. (1984). Translation: S. M. F.Gilani, Vol 3, Tehran: World of Books.
- Sivory, R. (2007). **Safavid Iran**, translated by: C. Azizi. Tehran: Neshr Markaz.
- Taqawi, N. (1992). **Migrations, a sociological introduction to theories**, Tabriz: Sotoudeh.
- Toghyani, I. (2006). **Shiite thought and poetry of the Safavid period**, Isfahan: Isfahan University.
- Turkman, I. (2003). **Alam Arai Abbasi**, edited by: Iraj Afshar, 3 vols, Tehran: Amir Kabir.
- Zahed Zahidani, S.S. (1996). A theory about immigration according to the example of Iran, **Journal of Social Humanities of Shiraz University**, 2(1), 73-49.

Cite this article: Mohammadian, H., Aghili, S.A. (2025). The reasons and effects of the migration of Persian language poets to the Gurganian court of India in the Safavid period, *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 247-262. DOI: [10.22111/jsr.2023.45405.2342](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45405.2342)

دلایل و تأثیرات مهاجرت شعرای فارسی‌زبان به دربار گورکانیان هند در دوره صفویه

حسن محمدیان^۱ | سید احمد عقیلی^۲

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه آزاد اسلامی واحد زاهدان، زاهدان، ایران

۲. نویسنده مسئول: دانشیار مرکز معارف اسلامی و ادبیات فارسی، دانشگاه صنعتی اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: a.aghili@iut.ac.ir

چکیده

مهاجرت طبقات مختلف به‌ویژه گروه‌های فرهنگی به سرزمین‌های هم‌جوار ایران همچون عثمانی، ماوراءالنهر و هند، در دوره صفویه به‌ویژه با روی کار آمدن گورکانیان رونق گرفت. در این میان، حضور شعرای فارسی‌زبان از عوامل مهم رواج زبان و ادبیات فارسی در هند بود. دلایل گوناگونی چون اعتقادات مذهبی برخی از سلاطین صفوی، عدم توجه به شعر و اشعار بزمی توسط برخی از سلاطین صفوی و از طرف دیگر، علاقه و اهتمام دربار گورکانی به ادبیات و شعر فارسی را از دلایل مهاجرت شعرای فارسی‌زبان به دربار گورکانیان هند دانسته‌اند. این پژوهش به‌شیوه توصیفی-تحلیلی و بر مبنای مطالعه کتابخانه‌ای با رویکرد تاریخی و با طرح این سوال که این مهاجرت‌ها چه دلایلی داشته و چه تأثیراتی بر ساختار جامعه ایران (عصر صفوی) و هند (دوره گورکانی) نهاده، به بررسی دلایل مهاجرت و مهم‌تر از آن، تأثیرات این جریان فرهنگی در جامعه صفوی و گورکانی می‌پردازد. نتیجه بررسی نشان می‌دهد مؤلفه‌های جذبی و دفعی به‌موازات یکدیگر در تسریع روند مهاجرت شعرا نقش داشته‌اند. با این حال در بررسی تأثیرات این مهاجرت‌ها بر ساختار دو جامعه یادشده، بیشترین تأثیرگذاری این جریان، حول موضوعات فرهنگی و اجتماعی است. نتیجه‌نهایی مقاله توجه به مؤلفه‌های فرهنگی به‌عنوان حلقه مشترک دلایل و تأثیرات مهاجرت شعرای صفویه به دربار گورکانیان هند است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، گورکانیان هند، شعرای فارسی‌زبان، مهاجرت، دلایل و تأثیرات

۱- مقدمه

اگرچه مهاجرت از فلات ایران به شبه‌قاره هند، پدیده‌ای منحصر به یک دوره زمانی خاص نیست، به‌نظر می‌رسد که این روند پس از تأسیس سلسله‌های اسلامی در شبه‌قاره رشد و اهمیت ویژه‌ای پیدا کرد. قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) آغاز یک دوره دیگر در تاریخ مهاجرت ایرانیان به شبه‌قاره هند بوده است. شمار ایرانیانی که به شبه‌قاره می‌رفتند، فراوان و شامل گروه‌های مختلفی بود که از جمله می‌توان به دیوانیان دولتی، علما، شاعران، صوفیان، صنعتگران و بازرگانان اشاره کرد. اندیشه متعالی این دسته افراد که ریشه در فرهنگ و تمدن ایرانی داشت، در جلب حمایت حکومت‌های شبه‌قاره (گورکانیان، عادل‌شاهیان و قطب‌شاهیان)، به آن‌ها امتیاز ویژه‌ای می‌بخشید. این گروه‌ها و افراد، به‌گرمی از سوی دربار حکومت‌های مذکور پذیرفته می‌شدند و گاه مناصب عالی را در اختیار می‌گرفتند.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۲۴۷-۲۶۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۹ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استناد: محمدیان، حسن؛ عقیلی، سید احمد. (۱۴۰۴). دلایل و تأثیرات مهاجرت شعرای فارسی‌زبان به دربار گورکانیان هند در دوره صفویه.

مطالعات شبه‌قاره، ۱۷(۴۸)، ۲۴۷-۲۶۲.

DOI: [10.22111/jsr.2023.45405.2342](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.45405.2342)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© محمدیان، حسن؛ عقیلی، سید احمد.

اما باید در نظر داشت که مهاجرت، یکی از پدیده‌های جمعیتی و دارای اهمیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. مهاجرت -خواه درون‌مرزی، خواه برون‌مرزی- پیامدهای مثبت و منفی کوتاه‌مدت و بلندمدتی بر ساختار جامعه مهاجرپرست و مهاجرپذیر دارد. در جامعه ایران دوره صفویه، طبقات گسترده‌ای از مهاجرت -چه به صورت فردی و چه گروهی- به وقوع می‌پیوست. گستره و فراوانی این مهاجرت‌ها توجه برخی پژوهشگران صفوی‌پژوه را به خود جلب کرده و مطالعات اندکی درباره دلایل و تأثیرات این مهاجرت‌ها از ایران انجام شده است.

۱-۱- سؤالات و روش تفصیلی تحقیق

پژوهش حاضر بر مبنای بررسی تحلیلی اسناد و منابع تاریخی، به روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای انجام شده و به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که دلایل مهاجرت گسترده شاعران فارسی‌زبان دوره صفویه به دربار گورکانیان هند چیست و این مهاجرت‌ها چه تأثیراتی بر جامعه ایران صفوی و هند گورکانی داشته است. فرضیه اصلی پژوهش آن است که ساختارهای سیاسی-فرهنگی هردو جامعه، از مهم‌ترین عوامل مهاجرت شعرا بوده و همچنین بیشترین تأثیر را بر ابعاد ساختاری هردو جامعه داشته است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

به دلیل اندک بودن اطلاعات تاریخی درباره موضوع حاضر و نیز ادامه یافتن جریان مهاجرت در دوره‌های تاریخی پس از صفویه، ضرورت بسیاری احساس می‌شود که علل و تأثیرات این جریان در دوره تاریخی صفویه بررسی شود تا از این رهگذر بتوان به رهیافت‌های جدید پژوهشی درخصوص نتایج و تأثیرات این جریان، در دوره‌های تاریخی پس از صفویه تا دوره معاصر، نائل شد.

۱-۳- پیشینه تحقیق

مقاله ماساشی هاندا در سال ۲۰۰۴ با عنوان *Iranian Immigration in India*، جامع‌ترین تحقیقی است که علل مهاجرت نخبگان در دوره صفویه به هند را بررسی کرده است. مقاله امانی و زنجانی در سال ۲۰۰۴ با عنوان *Human Migration*، اشکال مهاجرت ایرانیان (مهاجرت داخلی یا خارجی) را از بُعد جامعه‌شناختی بررسی کرده و از منظر تاریخی به‌طور گذرا و مختصر به موضوع دوره صفویه پرداخته است. پهلوان در سال ۲۰۱۱ در مقاله *Diaspora*، ادوار تاریخی مهاجرت‌های ایرانیان و کیفیت این مهاجرت‌ها را بررسی کرده است. همه این پژوهش‌ها به‌طور عام و کلی، موضوع مهاجرت در ایران را مورد مطالعه قرار داده‌اند. با وجود این، در این پژوهش‌ها که در دایرةالمعارف ایرانیکا منتشر شده‌اند، رویکردهای جدیدی نسبت به جریان مهاجرت ارائه شده و ابعاد گوناگون مهاجرت مورد تحلیل قرار گرفته است. علاوه بر پژوهش‌های یادشده، در مقالات دیگری، با تأکید بر دلایل و پیامدهای اقتصادی، مهاجرت‌های تاریخی ایران به‌ویژه در دوره معاصر مورد تحلیل و نقد قرار گرفته است و از آن جمله است: مقاله قلی‌زاده و شهبازی (۱۳۹۱) درباره تأثیرات منفی اقتصادی مهاجرت‌ها در ساختار اقتصادی شهرهای منطقه شرق ایران، مقاله پروانه (۱۳۹۰) درباره زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی مهاجرت‌ها در دوره پهلوی، مقاله سیدقطبی و نجف‌زاده (۱۳۹۲) درباره مسائل اقتصادی مهاجران در تاریخ معاصر ایران، مقاله نجف‌زاده (۱۳۹۲) درباره زمینه‌های مهاجرت ایرانیان به اروپا.

۱-۴- بیان مسئله و چارچوب نظری تحقیق

واژه مهاجرت به معنای جابه‌جایی جمعیت در یک منطقه است که با تحرک جغرافیایی جمعیت همراه باشد (تقوی، ۱۳۷۱: ۱۴۸). مهاجرت بین دو واحد جغرافیایی صورت می‌گیرد و تحرک جغرافیایی، تغییر اقامتگاه از مبدأ به مقصد است. درباره مفهوم مهاجرت، تعاریف و نظریه‌های بسیاری بیان شده است. در مدل جاذبه و دافعه (*push-pull theory*) به عنوان مهم‌ترین

نظریه مهاجرت، عوامل مهاجرت به دو دسته اصلی دافعه و جاذبه تقسیم می‌شود. براساس آن، عوامل اقتصادی و فیزیکی نامناسب در یک مکان، انگیزه افراد برای ترک محل زندگی و نقل مکان به نقطه‌ای را فراهم می‌کند که از نظر اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی، در موقعیت بهتری است (زاهد زاهدانی، ۱۳۷۵: ۳۷).

مهاجرت فقط برای فرار از اوضاع نامناسب محل زندگی نیست؛ بلکه راهی برای پیشرفت و زندگی در یک محیط و جغرافیای بهتر است. در واقع فرایند مهاجرت، حاصل ترکیب دافعه‌ها و جاذبه‌هاست. در این حالت، برتری جاذبه‌های مقصد نسبت به مبدأ، شکل‌دهنده مهاجرت است (Bogue, 2010: 6).

از دیدگاه اجتماعی ساختارگرایان، مهاجرت فقط معلول تصمیم‌ها و کنش‌های فردی نیست؛ بلکه ناشی از ساختارهای اجتماعی و جغرافیایی است که زمینه‌های لازم را برای روند مهاجرت فراهم می‌کند (Massey, 1993: 448-449)؛ اما اهمیت موضوع فقط به این تحلیل بسنده نمی‌شود. نکته مهم‌تر آن است که مهاجرت زمانی شکل می‌گیرد که انگاره‌های جامعه مهاجرپذیر، ارکان جامعه مهاجرفرست را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در بُعد اقتصادی، جامعه مهاجرپذیر، اقتصاد سنتی جامعه مهاجرفرست را مختل یا نابود می‌کند. این امر سبب شکل‌گیری ارتباطات جدیدی بین نظام جدید و نظام قدیم می‌شود که پلی برای مهاجرت از یک منطقه به منطقه دیگر می‌سازد. این دیدگاه در قالب نظریه‌های وابستگی، سیستم جهانی و ساختارگرایی تاریخی، پدیده مهاجرت را تبیین می‌کند (Mahmud, 2009: 149). اغلب نظریه‌پردازان معتقدند که شکل‌گیری روند مهاجرت و عوامل بسترساز آن بیشتر ناشی از علل اقتصادی-سیاسی است؛ اما به‌طور کلی، مهاجرت را نمی‌توان معلول یک عامل خاص و مشخص دانست. گاه مهاجرت برای دوری‌جستن از مسائل تهدیدکننده حیات انسانی و در مواردی برای سکونت در نقاط خوش آب‌وهوا یا زندگی در جامعه یا فرهنگ جدید انجام می‌شود. با قبول این واقعیت که عوامل جاذبه و دافعه متنوعی در مبدأ و مقصد مهاجرت، فرد را به ماندن در محل یا مهاجرت از آن ترغیب می‌کند، این فرضیه قوت می‌یابد که مهاجرت لزوماً تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار ندارد و افزون بر عوامل ارادی که بیشتر جنبه اقتصادی دارد، انگیزه‌هایی مانند تحمل‌ناپذیر شدن اوضاع زیست در مبدأ و مهم‌تر از آن، تمایل به زندگی در مکان‌های با دیدگاه‌های فرهنگی متفاوت و ساختارهای اجتماعی پذیرا نیز در مهاجرت نقش دارند. با در نظر گرفتن چنین چارچوب جامعه‌شناختی، به بحث تاریخی مهاجرت شعرا پرداخته خواهد شد.

۲- کیفیت حضور شاعران ایرانی در دربار گورکانی

بنابر تحقیقاتی که احمد گلچین معانی به عمل آورده، تعداد شاعرانی که از آغاز عهد شاه اسماعیل (۹۰۷ تا ۹۳۰ ه.ق) تا پایان کار شاه سلطان حسین صفوی (وفات: ۱۱۳۵ ه.ق)، یعنی در مدتی نزدیک به دو قرن و نیم، ایران را به مقصد هند ترک کرده‌اند، ۷۴۵ نفر است. از این تعداد، ۹ نفر در زمان ظهیرالدین بابر شاه، ۳۳ نفر در زمان نصیرالدین همایون شاه و ۲۵۹ نفر در دوران طلایی جلال‌الدین اکبر شاه، در آن سرزمین ساکن شدند (گلچین معانی، ۱۳۶۹: ۶۵۷/۲، ۷۲۶، ۸۴۳، ۹۳۲-۹۳۶)؛ بنابراین بیشترین گروهی که در عصر صفویه به هند مهاجرت کردند، از طبقه شاعران بودند. از طرفی برخی شعرا بودند که در حرفه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، مذهبی و حتی علمی فعالیت داشتند و در کنار حرفه اصلی، شعر نیز می‌سرودند. به همین دلیل تعداد شاعران مهاجر در دوران صفوی بسیار زیاد است و ذکر تمامی شعرای ایرانی مهاجر به هند یا ذکر دلایل متعدد مهاجرت آنان در این مقاله مقدور نیست و تنها به معرفی چند شاعر فارسی‌زبان برجسته این دوره که در دربار گورکانی صاحب‌نام شدند، پرداخته می‌شود. سپس مهم‌ترین دلایل و پیامدهای حضور آنان در سزمین هند بررسی خواهد شد.

معمولاً هر شاعر تازه‌وارد، مستقیماً به دربار راه نمی‌یافت؛ بلکه نخست به واسطه آشنایی یا همشهری بودن و رابطه شخصی و نظیر آن، زیر چتر حمایت یک مقام درباری و حکومتی قرار می‌گرفت و سپس دیر یا زود توسط او یا مقامی بالاتر، به دربار دسترسی پیدا می‌کرد (ارشاد، ۱۳۶۵: ۲۲۲).

آتشی قندهاری، عرفی شیرازی، نظیری نیشابوری، صائب تبریزی، طالب آملی، کلیم کاشانی، غزالی مشهدی، قدسی مشهدی، شیخ ابوالفیض فیضی و حزین لاهیجی، از برجسته‌ترین و نام‌آورترین شاعران ایرانی مهاجر به هندوستان در دوران صفویان بودند. به صورت اختصار، کیفیت حضور آنان در دربار گورکانی از خلال تذکرها و منابع تاریخی بررسی می‌شود:

آتشی قندهاری: «هنگام مراجعت بابر به هند، همراهش آمده، واقعه‌نویس بوده، بعد از آن در ملازمت پادشاه غفران پناه نیز به مناصب ارجمند سرافراز گشت و در لاهور در سنه ۹۷۳ هجری درگذشت» (بدایونی، ۱۳۷۹: ۳/ ۱۲۵).

ملا عرفی شیرازی: عرفی همراه همایون به هندوستان آمد و در زمان اکبر به اوج رسید (سلیمی، ۱۳۷۲: ۱۳۹). او مقام ملک‌الشعرایی را در دربار گورکانیان از آن خود کرد و یک دیوان شعر را از خود برجای گذاشت. عرفی استاد مسلّم قصیده در قرن دهم هجری بود. او «با برجای‌نهادن دیوانی شامل چهارده‌هزار بیت شعر، به عنوان یکی از استادان طرز تازه و پیش‌کسوتی قابل‌اعتنا در این طرز، مورد توجه شاعران و نویسندگان سال‌های بعد از خود قرار گرفت. عرفی شیوه‌هایی از غزل و قصیده را در دیوان خود پی‌ریزی کرد که شاعران بعدی ضمن تأسی به او، در تکمیل آن شیوه‌ها کوشیدند و سرانجام این سبک را به بلوغ نهایی رساندند» (صفوی، ۱۳۷۱: ۱/ ۱۰۲). او در خوش‌نویسی خط نسخ هم مهارت بسیار داشت (محمودی، ۱۳۹۶، س ۹: ۱۱۷).

نظیری نیشابوری: «در اوایل جوانی برای تجارت از خراسان به عراق و آذربایجان آمد و مقبول خاص و عام شد. بعد از آن روانه هندوستان گردید» (بیگللی، ۱۳۳۷: ۱/ ۱۴۵). او در ابتدا ملازم خان خانان بود و «در خدمت خان خانان در سلک شعرایی که مخاطب به حضرات سلسله‌اویند، منتظم است» (بدایونی، ۱۳۷۹: ۳/ ۲۵۳). نظیری در هند تجارت نیز می‌کرد و در فنّ زرگری هم استاد بود و زندگی امیرانه‌ای داشت. وی از ثروتمندان بنام شد و مسجدی نیز نزدیک خانه خود در احمدآباد گجرات ساخت که در همانجا دفن شد (شبلی نعمانی، ۱۳۶۳: ۳/ ۱۱۴-۱۱۸-۱۱۹).

صائب تبریزی: «پدرش از طبقه بازرگانان اصفهان بود که به دستور شاه‌عباس از تبریز به اصفهان کوچ کرد. در سال ۱۰۳۴ یا ۱۰۳۶ ه.ق به قصد تجارت به هند مهاجرت کرد؛ اما در آنجا، کالای سخنش خریدار بیشتری داشت. او مورد لطف و نوازش شاه جهان قرار گرفت» (ارشاد، ۱۳۶۵: ۱/ ۲۲۶). صائب در سال ۱۰۳۴ ه.ق از اصفهان عازم هندوستان شد و به هرات و کابل رفت. سبب سفر او را بنابه یکی از غزل‌هایش نارضایتی از وضع ایران ذکر کرده‌اند. سفر او هفت سال به درازا کشید. در کابل، احسن‌الله‌خان مشهور به ظفرخان، حکمران کابل، که خود شاعر و ادیب بود، مقدم صائب را گرامی داشت. صائب در مدح او اشعار زیبایی سرود. ظفرخان پس از مدتی عازم دکن شد و صائب را با خود برد. شاه جهان در دکن صائب را مورد عنایت قرار داد و به او لقب مستعدخان و منصب هزاره داد. در سال ۱۰۴۲ ه.ق ظفرخان به حکومت کشمیر منصوب شد و صائب هم همراه او رفت. دیوان صائب نخستین‌بار در هند چاپ شد. صائب مبتکر سبکی نو در شعر فارسی است که به سبک هندی شهرت یافته است (ر.ک: کاردگر و اسکندری، ۱۳۹۲، س ۵: ۱۰۵-۱۳۰).

طالب آملی: «وی در سال ۱۰۲۱ ق روانه آگره شد و پس از گذشت دوسه سالی به خدمت جهانگیر رسید. در سال ۱۰۲۸ ق لقب ملک‌الشعرایی یافت» (ارشاد، ۱۳۶۵: ۲۲۷).

کلیم کاشانی: «دو بار به هند رفت. بار اول که به هند مهاجرت کرد، در سال ۱۰۲۸ ه.ق به ایران بازگشت و پس از دو سال، دوباره راهی هند شد و سال‌ها در خدمت شاه جهان بود. او در ۱۰۶۱ ه.ق درگذشت» (همان، ۲۲۸).

مولانا غزالی مشهدی: از شاعران نامدار و پرکار و صوفی‌مشرّب قرن دهم ه.ق است. او به اسیری نزد جلال‌الدین اکبرشاه فرستاده شد؛ ولی مورد حمایت و احترام اکبر قرار گرفت و به شعرای دربار او پیوست. بدایونی درباره او می‌نویسد: «چند سال، پیش‌خان زمان بود. بعد از آن به ملازمت پادشاهی رسیده، خطاب ملک‌الشعرایی یافت» (بدایونی، ۱۳۷۹: ۳/ ۱۱۹). «او نخستین ملک‌الشعرای دوره تیموریان هند است» (گلچین معانی، ۱۳۶۲: ۲/ ۹۳۶ و ۹۳۵).

بنابه نوشته خود غزالی، او به دلیل الحاد و تهمت بدمذهبی به هند مهاجرت کرده و در آنجا در دربار شخصی به نام علی قلی خان، ملقب به خان زمان، راه یافته و مورد لطف و عنایت او قرار گرفت. «در دربار شاه طهماسب صفوی، به تهمت و الحاد و بدمذهبی گرفتار شد و از بیم جان و آزار بدخواهان، روی به هندوستان نهاد و بیشتر دوران نامبرداری و برخورداری را در آن سرزمین گذراند. نخست به دکن رفت؛ اما در آنجا اختر مرادش چنانکه باید، ندرخشید؛ تا آنکه علی قلی خان، مشهور به خان زمان، که از امرای بزرگ اکبرشاه و حاکم جونپور بود، قدر وی بدانست» (غزالی مشهدی، ۱۳۸۸: ۱۴). بعد از کشته شدن خان زمان (علی قلی خان)، غزالی به دربار اکبرشاه هند راه یافت و به مرتبه امیری و ملک الشعرا رسید و بعد از غزالی **شیخ ابوالفیض فیضی**: به دربار جلال‌الدین اکبرشاه هند راه یافت و به مرتبه امیری و ملک الشعرا رسید و بعد از غزالی مشهدی، ملک الشعرا دربار اکبرشاه شد. بنابر نوشته منابع، او جامع علوم زمان خود بود (بدایونی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۲۵۰).

حزین لاهیجی: در مقدمه دیوان حزین لاهیجی، درباره مهاجرتش به هند اینگونه آمده است: «حزین در زمانی می‌زیست که حکومت ۲۵۰ ساله صفوی عمرش به پایان آمده و هرج و مرج و آشوب، سراسر ایران را فرا گرفته بود. حزین در این زمان شاهد و ناظر هرج و مرج‌ها و ناامنی‌های وطن خویش و محاصره قحطی و سقوط حکومت صفوی و ازدست دادن اهل و عزیزان خود در شهر اصفهان است و پس از مدتی نسبتاً کوتاه، به قدرت رسیدن نادرقلی افشار و استبداد و خشونت دستگاه نادری، روح شاعر را می‌آزرد» (حزین لاهیجی، ۱۳۸۷: ۱۳-۱۴). خودش درباره علت مهاجرتش به هند چنین گفته است: «روزی بر چند کس از بیچارگان، ستمی سخت رفت و مرا خاطر شوریده، از ملاحظه آن احوال بی‌نقل شده، دل از جان برفت و عزیمت برآمدن از این ولایت کردم» (همان: ۲۲). وی پیرو سبک هندی و از بزرگان این مکتب در عهد انقراض دولت صفوی است (همان: ۲۸). در زمان هجرت او به هند، این سرزمین و دربار گورکانیان از شرایط مناسب برخوردار نبوده و مدام درگیر تنش بود. او در اواخر حکومت صفویه، یعنی در زمان زوال حکومت و در هنگام انتقال حکومت از صفویه به افشاریه، به هند مهاجرت کرد. درباره اقدامات و فعالیت‌های وی در دربار گورکانیان، مطلبی در منابع بیان نشده است. او از آخرین شاعران بزرگ سبک هندی بود.

علاوه بر شاعران یادشده، شاعران دیگری هم بودند که در دربار سلاطین هندی زندگی را می‌گذراندند که تنها به ذکر نام آن‌ها بسنده می‌شود. از جمله این افراد هستند: بابا طالب اصفهانی، ظهوری ترشیزی، واله داغستانی، ثنایی مشهدی، نوعی خوششانی، مشفق بخاری، رکنا کاشانی، میرزا عنایت اصفهانی، سرمد کاشانی، ملک حقی، مهدی تهرانی، ملاشاه بدخشانی، قزوینی استرآبادی، الفتی یزدی، بیدل عظیم‌آبادی، فروغی قزوینی، مولا سید نجم‌الدین قاسم (کاهی) سمرقندی، عمادالدین الهی استرآبادی، کامی قزوینی، میر حیدر کاشی، میرسنجر، فغانی و ...

۳- دلایل مهاجرت شاعران به سمت دربارهای شبه‌قاره

اینکه در ایران دوره صفویه نسبت به دوران قبل، فضای مناسب برای رونق شعر و شاعری نبود و این منجر به پیشرفت پیدا کردن ادبیات فارسی در دربار گورکانیان هند شد، دلایل بسیاری دارد که این دلایل به طور کلی در دو دسته عوامل جاذبه و عوامل دافعه مهاجرت قابل بررسی و تبیین است.

۳-۱- عوامل دافعه مهاجرت

تعصب مذهبی و عدم حمایت از سوی سلاطین صفوی: تأکید و اصرار بیش از حد شاهان صفوی به تعمیم مبانی مذهب تشیع اثنی‌عشری در تمامی شئون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، بدون شک بر عرصه فرهنگی جامعه عصر صفوی نیز جاری بود. سیوری به نقل از میرزا محمد خان قزوینی می‌نویسد: «علاقه و رابطه شعر و ادبیات با تصوف و عرفان خاصه در ایران،

واضح و مبرهن است؛ به‌طوری‌که اطفای یکی، موجب اعدام و اضمحلال دیگری خواهد بود. از این جهت در عهد سلطنت دودمان صفویه، فضل و ادب و شعر و عرفان، ایران را وداع گفت» (سیوری، ۱۳۸۶: ۱/۲۰۲).

به‌طور کلی نهاد دینی دوره صفوی، ارتباط خوب و مناسبی با تصوف و ادبیات صوفیانه نداشت و از این رهگذر نسبت به ادبیات صوفیانه، چندان جایگاهی در عرصه جامعه قائل نشد.

ضعف و سستی تصوف و عرفان به دلیل قدرت یافتن علما، به‌ویژه علمای شیعی عرب‌زبان را می‌توان از دیگر دلایل نبود شاعران طراز اول در ایران -و به‌موازات آن، حضور پررنگ آن‌ها در دربار گورکانیان- دانست. تصوف و عرفان که قبل از صفویه از پشتوانه‌های عظیم و اساسی ادبیات محسوب می‌شد، در این دوره دچار ضعف شد. از یک طرف سیاست‌های بعضی از حاکمان صفوی مانند شاه‌عباس اول، در اضمحلال این طریقت نقش داشت و از طرف دیگر برخی از علما ضربه محکمی بر پیکره آن وارد کردند. این دو نهاد در تضعیف تصوف و عرفان و به‌تبع آن، تضعیف ادبیات صوفیانه در ایران دوره صفوی مؤثر بودند (طغیائی، ۱۳۸۵: ۵۹/۱). سلاطین صفوی کوشیدند فرقه‌های صوفیه را که از مدت‌ها قبل از ایشان در ایران فعالیت داشتند، تضعیف و حذف کنند. پیداست مردمی که چند قرن به عقاید مذهبی خود خو گرفته بودند و آن عقاید در ادبیات آنان راه پیدا کرده بود، پس از ظهور صفویه، شاهد تحت‌تأثیر قرار گرفتن ادبیات، بیش از همه امور بودند و این تغییر ناگهانی سبب شد که فکر سرایندگان گسیخته شود (نفیسی، ۱۳۴۴: ۱/۴۰۸).

تعصب شدید مذهبی سلاطین صفوی، مسبب عدم حمایت آن‌ها از شاعران و هنرمندان بود. در اکثر منابع، این مطلب بیان شده است که شاهان صفوی به‌ویژه شاه‌اسماعیل اول و شاه طهماسب اول حاضر نمی‌شدند که شعر از سوی شاعران در وصف آن‌ها سروده شود؛ بلکه آن‌ها خواستار این بودند که شعر باید در وصف و مدح امامان سروده شود و شاعران اجر و مزد کار خود را هم از امامان دریافت کنند. به همین دلیل چون شاعران به دنبال دریافت صله و حمایت از سوی سلاطین بودند، وقتی این حمایت را از سوی دستگاه حکومتی صفویه دریافت نکردند، به‌سوی دربار گورکانی و عثمانی روانه شدند. سلاطین گورکانی با جان و دل به دنبال جذب شاعران و هنرمندان ایرانی در دربارشان بودند تا توسط آن‌ها رونق و جلا به دربارشان بخشند؛ از این‌رو اکثر شاعران ایرانی راهی دهلی شدند، جایی که اجر دنیوی بیشتری در انتظارشان بود. فارسی، زبان معمول دربار تیموری در هند بود و بسیاری از شاهزادگان گورکانی به زبان فارسی شعر می‌سرودند و حمایت سخاوتمندانه آنان از شعرای ایرانی، از سوی وزرا و اشراف دیگر نیز ادامه داشت. در میان سلاطین گورکانی، اکبر، جهانگیر و شاه جهان گردهمایی‌های با شکوهی از شعرای ایرانی در دربار خود ترتیب می‌دادند. (سیوری، ۱۳۸۶: ۱/۲۰۳).

البته باید به این موضوع هم اشاره داشت که باوجود عدم حمایت از شاعران و هنرمندان از سوی دربار صفوی، شاهان صفوی آن‌قدرها هم از شعر و ادب دور نبودند. برخی از آن‌ها مانند شاه‌اسماعیل اول به شعر و شاعری علاقه داشتند. حتی او تخلص خطایی داشت و حامی و مشوق شاعران و هنرمندان بود. همچنین شاه طهماسب اول در ابتدای سلطنت به هنر و هنرمندان علاقه نشان داد؛ ولی در ادامه سلطنت خود تحت‌تأثیر عالمان دینی قرار گرفت و تأکید و توجه خود را به تعمیق و تشریح امور دینی گذارد؛ چنانکه مداحی از ائمه و اولیای دین را جانشین مداحی از شاهان و سلاطین کرد. شاه‌عباس اول به ادبیات غنایی چندان علاقه‌ای نداشت و به همین دلیل چندین شاعر، دربار او را ترک کردند (ریاض‌الاسلام، ۱۳۷۳: ۲۵۳؛ نوایی، ۱۳۲۴: ۲۹).

انحطاط نثر فارسی در ایران: عامل دیگری که در ترغیب این مهاجرت‌ها مؤثر بود، وضعیت سبک ادب فارسی از قرن نهم هجری به بعد بود. انحطاط نثر فارسی که از عهد تیموریان آغاز شده بود، در عهد صفویه نیز برقرار بود و البته قدری هم شدت پیدا کرد. بهار، با دیدی بغض‌آلود می‌نویسد: «...و بالجمله تأثیر فساد و تیره‌بختی و فلاکت اعصار گذشته و تدمیر و قتل و فرارکردن مردمان باذوق و آزاده از بیم تیغ استبداد دولت مزبور به رجوع یا کشته‌شدن گروهی از آنان یا مردن از گرسنگی و

فقر، همه اینها چنین نتیجه داد که در عصر اعتلای صفویه، یعنی زمان شاه‌عباس اول، ایران از نویسنده قوی خالی ماند. در عصر صفویه نثر فارسی طوری مشوش شد که در هیچ زمانی نظیر آن دیده نمی‌شود؛ یعنی از طرفی می‌بینیم که مناشیر و نوشته‌های درباری، از یک طرف غرق الفاظ و تکلفات و عاری از لطف و از طرف دیگر، تهی از معنی و خالی از مطلب است». وی معتقد بود: «در دوره صفوی به واسطه توجه علما و دولت به علوم دینی و اهتمام همه رجال مملکت که پیشوایان جامعه و توده مردم‌اند، به نشر شریعات و توسعه دامنه تولا و تبرا، توجه [شده] و اعتنایی به تحصیل ادبیات عرب و فارسی نشده و به قول علمای آن دوره اهمیتی به کمالیات نمی‌دادند» (بهار، ۱۳۴۹: ۳۰۰-۲۵۵؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۱۶؛ ریکسا، ۱۳۸۵: ۴۶۴).

ناخشنودی دربار صفوی از رویه برخی شعرا: برخی از شاعران بر اثر اعمال ناشایست خود موجب ناخشنودی سلاطین صفوی شده و راهی هند و دربار گورکانیان می‌شدند؛ مانند غروری کاشانی که قصیده‌ای از انوری را به خود نسبت داد و موجب ناخشنودی شاه‌عباس اول شد؛ بنابراین او مجبور به خروج از ایران و پناهنده شدن به دربار گورکانی شد و به جمع اطرافیان عبدالرحیم خان خانان پیوست (نوابی، ۱۳۷۰: ۱/۴۹۳؛ صفا، ۱۳۶۲: ۱۳/۱۵).

برخلاف دربار سلاطین صفوی که دچار کمبود شاعران برجسته شد، دربار سلاطین گورکانی به‌ویژه اکبرشاه محل تجمع شعرا و نویسندگان ایرانی بود و به‌استناد روایت‌های مورخان هم‌عصرش، او مجالس شعر برپا می‌کرد و شعرا را در آن مجالس بار می‌داد و اشعار ایشان را می‌شنید (سرور، ۱۳۳۲: ۴؛ بدایونی، ۱۳۷۹: ۳۸/۲ و ۵۸).

۲-۳- عوامل جاذبه مهاجرت شعرا به شبه‌قاره

توجه و حمایت دربار سلاطین گورکانی نسبت به مهاجران ایرانی: حضور حامیان ایرانیان در شبه‌قاره، بر روند مهاجرت‌ها مؤثر بود؛ برای مثال، حمایت آزادمنشانه خان خانان باعث شد او بسیاری از هنرمندان و شاعران و مردان تعلیم‌یافته در فنون مختلف و هنرهای کم‌نظیر ایرانی را جذب دربار گورکانی کند. ترکمان، وضعیت شعر و شاعری در این دوران را چنین ترسیم می‌کند: «ذکر طبقه شعرا که ناظران سخن‌پیرایی و پیرایه‌بندان سلسله معنی‌آرایی‌اند، در آن هنگام و در اردوی معلی و ممالک محروسه، شاعران سخنور و سخنوران بلاغت‌گستر بی‌شمار بودند. در اوایل حال، حضرت خاقانی جنت‌مکان توجه تمام به حال این طبقه بود. چندگاه میرزا شرف جهان و مولانا حیرتی از هم‌صحبتان بزم اقدس و معاشران مجلس مقدس بودند و در اواخر ایام حیات که در معروف و نهی منکر، مبالغه عظیم می‌فرمودند، چون این طبقه علیه را وسیع‌المشرب شمرد، از صلحاء و زمره اتقیا نمی‌دانستند، زیاده توجهی بر حال ایشان نمی‌فرمودند و راه گذراندن قطعه و قصیده دیر در مدح مخدرة زمان، شهزاده پریخان خانم به نظم درآورده، از کاشان فرستاده بود. به وسیله شهزاده مذکور معروض گشت. شاه جنت‌مکان فرمودند که من راضی نیستم که شعرا زبان به مدح و ثنای من آلائند. قصاید در شأن حضرت شاه ولایت و ائمه معصومین علیهم‌السلام بگویند» (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱/۱۲۶).

توجه و حمایت سلاطین گورکانی از شاعران و هنرمندان ایرانی: به موازات عدم استقبال دربار صفوی از شعرا، دربار دهلی از هنرمندان و به‌ویژه شاعران ایرانی دعوت می‌کرد تا به دربارشان بیایند و از خوان نعمت آنان بهره‌مند شوند. از آن جمله همایون‌شاه گورکانی بود که در هنگام اقامتش در ایران با هنرمندان و شاعران ایرانی آشنا شد و بعد از به قدرت رسیدن، آن‌ها را به دربارش دعوت کرد و این روند در دوران سلاطین بعدی سلسله گورکانی ادامه پیدا کرد. به‌هرحال برجسته‌ترین نمایندگان سبک صفوی، بیشتر عمر خود را در دربار گورکانیان گذراندند (نوابی، ۱۳۶۴: ۱۵-۱۶؛ ریاض‌الاسلام، ۱۳۷۳: ۲۵۳).

برخی از منابع، علت بی‌توجهی شاهان صفوی به‌ویژه شاه‌طهماسب اول نسبت به شاعران و ادیبان را از خست طبع آنان می‌دانند. شاعران در ازای سرودن شعر در وصف شاهان و مدح و ثنای آن‌ها، خواستار پاداش‌های مادی بودند؛ اما سلاطین

صفوی همچون شاه‌طهماسب اول آن‌ها را به سرودن شعر در مدح امامان و ائمه سوق داده و «به آنان گفتند که ائمه و اهل بیت (علیهم‌السلام) را منقبت بگوئید و صله از ارواح طیبه ایشان توقع دارید» (شاه طهماسب، ۱۳۸۳: ۴۴).

البته شاهان صفوی، هم در دربار و هم در محافل داخلی خود به زبان ترکی سخن می‌گفتند و این خود باعث می‌شد که زبان فارسی در محافل علمی-ادبی کم‌رنگ و زبان ترکی جایگزین آن شود. این کم‌رنگ‌شدن زبان فارسی در ایران، برای شاعران و نویسندگان پارسی‌گوی ایرانی خوش نیامد؛ بنابراین آنان ترجیح می‌دادند به جایی بروند که زبان فارسی را ارج می‌نهادند؛ مانند دربار شاهان گورکانی که برعکس دربار ایران، به زبان فارسی علاقه نشان می‌داد. شاه‌اسماعیل اول، توسط ترکمانانی قدرت را به‌دست گرفت که همواره در کنار او بودند. پس تکلم کردن به زبان ترکی از سوی آن‌ها طبیعی بود و چون قدرت در دست نظامیان ترکمان بود، امور نظامی هم بر سایر امور برتری داشت. صحبت به زبان ترکی به‌حدی عادی شده بود که «حتی یک قرن پس از وفات شاه‌اسماعیل که پایتخت از شمال غرب ایران به اصفهان انتقال یافت، زبان ترکی هنوز مهم‌ترین زبان درباری محسوب می‌شد» (براون، ۱۳۷۵: ۱۱/۴).

جاذبه‌های دیگر دربار گورکانیان نسبت به فرهنگ و ادب ایرانی: انگیزه‌هایی از قبیل کسب مال و ثروت و رسیدن به عزت و احترام، از دیگر عواملی بود که سبب می‌شد بسیاری از هنرمندان و ادیبان ایرانی عصر صفویان، راه مهاجرت به دربار گورکانیان در پیش گیرند.

در دوره صفویه، با مهاجرت گسترده هنرمندان و شعرای ایرانی به سرزمین هند روبه‌رو هستیم. اوج این مهاجرت‌ها دوره سلطنت شاه‌طهماسب اول صفوی است. در همین دوره، همایون گورکانی به دلیل رقابت‌های شاهزادگان سلطنتی در شبه‌قاره، به مدت ده سال، تخت سلطنت را از دست داد و از استیصال، به دربار شاه‌طهماسب پناهنده شد. در این دوره وی چنان مجذوب فرهنگ و ادب پارسی شد که در هنگام بازگشت به هند، از حامیان سرسخت فرهنگ و ادب ایرانی شد و سپس سبک ملی هنری هند را پایه‌ریزی کرد (سوکمار رای، ۱۳۸۳: ۴۸؛ هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۸۰/۲؛ نوایی، ۱۳۶۴: ۱۹۳-۱۹۴).

۴- تأثیرات مهاجرت شاعران ایرانی بر دربار گورکانیان

مهاجرت‌های شعرا و هنرمندان فارسی‌زبان به هند، پیامدها و تأثیراتی را در شعر و ادب فارسی آن زمان برجا گذاشت. از جمله این پیامدها و تأثیرات است: شکل‌گیری و تکامل سبک هندی، ایجاد سبک ملوک‌الشعرا در دربار گورکانی، نفوذ زبان فارسی در شبه‌قاره هند، ترجمه متون به فارسی، تذکره‌نویسی، فرهنگ‌نامه‌نویسی، تاریخ‌نویسی، ایجاد سبک جدید در نگارگری و نقاشی، تأسیس کارگاه نگارگری به سبک کارگاه دربار صفوی، رواج و گسترش خوش‌نویسی و ساخته‌شدن بناهایی به سبک و سیاق بناهای ایرانی. با این حال، بزرگ‌ترین گروه ایرانی که در قرون دهم و یازدهم هجری قمری به هند مهاجرت کردند، شاعران بودند.

شکل‌گیری و تکامل سبک هندی: مهم‌ترین تأثیر شاعران ایرانی بر هند، ایجاد سبک هندی بود که در اکثر منابع نوشته شده در آن دوران و حتی دوران‌های بعد، شاعران آن را دنبال کرده‌اند. گاهی انقلاب‌ها و جریان‌های اجتماعی باعث تغییر سبک‌ها می‌شود. سبک هندی که از اوایل قرن یازدهم تا اواسط قرن دوازدهم، به مدت صد و پنجاه سال در ایران و هند و آسیای صغیر معمول بود، در نتیجه یکی از همین جریان‌های اجتماعی به وجود آمد. «با روی کار آمدن حکومت صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه، شاهان صفوی جز شعرهای مذهبی، به دیگر انواع شعر درباری، عرفانی و عاشقانه بی‌توجهی کردند و این باعث شد که شعر دیگر در انحصار طبقه خاصی نباشد و گروه‌های گوناگون مردم به شعر روی آوردند» (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۹۵).

«این سبک ادب فارسی از آن جهت به سبک هندی معروف شده است که بیشتر شاعرانش تمام یا قسمتی از حیات ادبی خویش را در سرزمین هند سپری کردند و شعر فارسی را در آن دیار رونق بخشیدند» (طغیانی، ۱۳۸۵: ۱۱۸؛ آذر بیگدلی، ۱۳۳۷: ۲/۲۶۹).

به دلیل گستردگی حوزه زمانی و مکانی این سبک شعر فارسی، تنوعی در این سبک پدید آمد که باعث پیداشدن تمایزاتی میان شعر شاعران پیرو سبک فارسی مقیم ایران و هند شد. گروهی سبک متداول شاعران ایرانی این دوره را سبک صفوی نامیده‌اند و سبک هندی را درباره پیروان هندی این شیوه به کار برده‌اند. در تقسیمی دیگر، سبک شعر این دوره، سبک صفوی نامیده شده که برای آن، دو شاخه سبک صفوی ایرانی یا اصفهانی و سبک هندی را برشمرده‌اند. در شاخه هندی این سبک، به دلیل بومی نبودن زبان فارسی در هند و محیط فرهنگی آنجا، زبان شعر پیچیده‌تر و اغلب با لغزش‌های دستوری و گاه سستی کلام همراه است. باید توجه داشت که اگرچه در ایران در سده دوازدهم هجری در قبال سبک هندی و انحطاطش واکنشی نشان داده شد؛ نفوذ این سبک در پاکستان، تاجیکستان و افغانستان تا دوران اخیر ادامه داشته است (ارشاد، ۱۳۶۵: ۱/۱۳۲).^۱

در پیدایش سبک هندی عواملی چون مذهب، سفر شاعران به هند، توسعه شهر اصفهان، رفاه اقتصادی و علاقه شاهان صفوی به فرهنگ را می‌توان دخیل دانست. به عبارت دیگر، حکومت صفویه به شعر مدحی و درباری توجه نداشت و با آموزه‌های سنتی عرفانی در تضاد بود. همین امر باعث شد شعر از دربارها خارج شود و همه اصناف، حق ادعای شاعری یابند و به امور جزئی و پند و اندرز... توجه کردند. از طرفی درآمدنگرفتن از شعر مدحی، باعث شد که شاعران به دربارهای هند بروند و آشنایی آن‌ها با تفکرات هندوان نیز تا حدودی در تغییر سبک دخیل شد. رفاه اقتصادی مردم نیز علتی شد تا هرکس در توان خود به نحوی به ادبیات و شعر و شاعری بپردازد و شعر در میان عامه رواج یابد. همه این عوامل کم‌کم زمینه پیدایش سبک هندی را به وجود آورد. در سبک هندی، روزبه‌روز امکان شاعران برای ایجاد روابط تازه محدودتر می‌شد و آنان مقید شدند به سراغ ربط‌دادن امور دورتر بروند و کم‌کم در ورطه تعقید و اغراق افتادند و ابهام در شعر به وجود آمد. به این جهت است که می‌گویند در سبک هندی ابهام وجود دارد (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۸۶ و ۲۸۷).

ایجاد منصب ملک‌الشعرایی در دربار گورکانیان هند: تاریخ دقیق ایجاد این منصب در ایران مشخص نیست؛ اما اتفاق نظر برخی منابع بر آن است که اولین کسی که در ایران دوره اسلامی عنوان ملک‌الشعرایی را از آن خود کرد، عنصری، ملک‌الشعرا دربار غزنویان بود. بنابر گفته دولتشاه سمرقندی: «او را در مجلس سلطان، منصب ندیمی و شاعری ضم بود. پیوسته مقامات و غزوات سلطان را به نظم درآوردی و سلطان محمود، استاد عنصری را مثال ملک‌الشعرايي ارزانی داشت» (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۳۷). اولین پادشاه گورکانی که این منصب را وارد دربار خود کرد، اکبرشاه گورکانی بود. شبلی نعمانی می‌نویسد: «اکبرشاه بزرگ گو اینکه امی بود، لیکن دارای ذوق سرشار و قدردان سخن بوده است. منصب ملک‌الشعرايي برقرار نمود و غزالی مشهدی اولین کسی است که به این مقام منصوب گردیده است» (شبلی نعمانی، ۱۳۶۳: ۴/۳). «پس از مرگ غزالی مشهدی، شیخ ابوالفیض بن مبارک ناگوری متخلص به فیضی به سمت ملک‌الشعرايي انتخاب شد» (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۲/۲۲۳).

گسترش زبان فارسی در شبه‌قاره هند: نفوذ زبان فارسی در هند، به قبل از دوره گورکانیان می‌رسد. سلاطین گورکانی و درباریان به زبان فارسی صحبت می‌کردند و این زبان رسمی دربار گورکانی محسوب می‌شد؛ درحالی‌که زبان رسمی دربار سلاطین صفوی، ترکی و زبان علمی آن‌ها عربی بود. علاوه بر این، جشن نوروز و آیین و رسوم آن، جزو مراسم رسمی و درباری گورکانیان بود و این مراسم، با شکوه هرچه تمام‌تر در دربارهای آن‌ها برگزار می‌شد. «در همان زمان که در ایران

صفوی بیشتر عنوان‌ها و سمت‌های لشکری و درباری و دیوانی ترکی بود، بسیاری از خطاب‌ها در هند، به فارسی نوشته می‌شد. شاهان و شاهزادگان گورکانی هند، نام‌های ایرانی مانند همایون، جهانگیر، شاه جهان و... بر خود می‌نهادند. مؤلفان و تاریخ‌نویسان درباری در کتاب‌های‌شان به‌جای ماه‌های تازی و سال‌های ترکی که در ایران معمول بود، از تقویم اسلامی و گاه‌شماری ایرانی به‌طور یکسان استفاده می‌کردند و حتی تقویم شمسی -معروف به تاریخ الهی که به امر جلال‌الدین اکبر به‌همراه اعلام دین الهی تنظیم شد- تقویم رسمی گردید» (صفا، ۱۳۶۴: ۵/ ۴۹). «زبان فارسی، موقعیت ممتاز خود را در طی حکومت شاه جهان و عالمگیر حفظ نمود و تا ۱۸۰۰ م نفوذ فارسی کامل شد و در تمامی زبان‌ها نفوذ کرد، به‌خصوص در شکل‌گیری اردو نقش مؤثری داشت» (سلیمی، ۱۳۷۲: ۴۲/۱).

ترجمه متون به فارسی: سلاطین گورکانی برای رشد فرهنگ و زبان ایرانی در دربار خود، تلاش‌های زیادی می‌کردند. از مهم‌ترین آن‌ها اکبرشاه بود که سعی بسیار در ترویج زبان و فرهنگ فارسی در دربار خود داشت. از برجسته‌ترین کارهایی که اکبرشاه در این زمینه انجام داد، به راه انداختن نهضت ترجمه بود. وی به ترجمه آثار سانسکریت به فارسی، نسبت به زبان‌های دیگر متمایل بود؛ زیرا این امر در ایجاد تفاهم متقابل بین مسلمانان و هندوان بی‌نهایت مؤثر و مهم بود (اصغر، ۱۳۶۴: ۱۱۵). او به دانشمندان دربار خود دستور داد تا مهم‌ترین و مشهورترین منابع نوشته‌شده به زبان‌های مختلف را به فارسی ترجمه کنند. علامی می‌نویسد: «زیچ جدید را از هندی به پارسی آوردند و کتاب مه‌بهارات، از کتب قدیم هندوستان، به اهتمام نقیب خان و مولانا عبدالقادر بدائونی و شیخ سلطان تھانیسری، از هندی به فارسی آمده. آن حضرت [اکبرشاه] نام این داستان باستانی را رزم‌نامه نهادند و گروهی، کتاب رامانی را که از تألیفات قدیم هند است، به فارسی آوردند و کتاب اترین را که یکی از کتب چهارگانه الهی است، حاجی ابراهیم سرهندی به فارسی نمود و لیلوتی که در حساب گزیده اثر است» (علامی، ۱۳۸۵: ۲۳۰/۱-۲۲۹).

تذکره‌نویسی: در تاریخ فرهنگی گورکانیان، تذکره‌نویسی دارای اهمیت فراوانی است؛ «زیرا در تألیفات این دوره نه تنها ذکر تمام شاعران دوره تیموریان هند آمده است، بلکه برخی از تذکره‌های شعرای متقدم را نیز شامل می‌شود؛ بنابراین تذکره‌های این دوره نه تنها در تدوین شعر فارسی در زمان گورکانیان مأخذ بسیار مفیدی است، بلکه تا حدی آئینه تطور و تحول شعر فارسی از قدیم‌الایام تا زمان تیموریان بزرگ می‌باشد. تقریباً تمام تذکره‌های این دوره توسط ایرانیان و مهاجران ساکن هند تألیف شده و تنها دو تذکره فارسی به‌نام‌های خلاصه‌الشعرا تألیف عبداللطیف گجراتی و طبقات شاه جهانی از محمد صادق، به‌دست اهالی هندوستان نوشته شده است» (نقوی، ۱۳۴۳: ۸۹-۹۱).

مهم‌ترین تذکره‌های نوشته‌شده در هند توسط ایرانیان، عبارت است از: تذکره میخانه از عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی، نفایس المآثر از میر علاءالدوله، خلاصه‌الشعار و زبدة‌الافکار از تقی‌الدین محمد ذکری، منتخب الاشعار از میرزا کاظم مردان علیخان، تذکره مرآت الخلیل از شیرخان سوری، عنصر دانش نوشته امان‌الله حسینی، آتشکده آذر از آذر بیگدلی، تذکره هفت اقلیم از امین احمد رازی (طغیائی، ۱۳۸۵: ۱۱۴-۱۱۵).

فرهنگ‌نامه‌نویسی: تدوین فرهنگ‌نامه‌ها توسط ایرانیان در شبه‌قاره، از دیگر تأثیرات مهاجران ایرانی به هند بود. علاوه بر این، ایرانیان هم تأثیراتی را از فرهنگ جامعه میزبان پذیرفتند. ازجمله این فرهنگ‌نامه‌ها می‌توان به فرهنگ جهانگیری تألیف نواب عضدالدوله جمال‌الدین حسین اینجو، فرهنگ رشیدی از عبدالرشید حسینی، غیاث اللغات نوشته غیاث‌الدین، فرهنگ برهان قاطع از محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص به برهان اشاره کرد (نقوی، ۱۳۴۳: ۲۱-۲۳؛ صفا، ۱۳۶۲: ۵/ ۴۴۵-۴۴۶).

۵- نتیجه‌گیری

زبان و ادب فارسی از بدو ورود به شبه‌قاره هند و به‌ویژه در دوران حکومت‌های اسلامی شبه‌قاره، همواره به‌عنوان زبان رسمی، جایگاهی ارزشمند داشت؛ اما مقارن حکومت صفویه، با تشکیل حکومت گورکانیان هند توسط بابر و ادامه آن توسط

پسرش، همایون گورکانی، زبان رسمی دولت و حکومت گورکانی فارسی شد. به موازات این تحول سیاسی، رخداد فرهنگی مهم‌تر، یعنی مهاجرت شعرای فارسی‌زبان نیز به دربار گورکانی رونق گرفت. دوران اوج رواج این زبان در شبه‌قاره و مهاجرت‌ها به آنجا را باید در نیمه دوم قرن دهم هجری و مقارن با حکومت اکبرشاه گورکانی جست‌وجو کرد. براساس مؤلفه‌های اشاره‌شد در مقاله حاضر، می‌توان چنین استنتاج کرد که عوامل سیاسی و اقتصادی به‌طور مستقیم در روند مهاجرت شعرا در دوره صفویه تأثیرگذار بوده است. عوامل فرهنگی و اجتماعی هرچند زمینه‌ساز و علت اصلی مهاجرت محسوب نمی‌شود، از شاخصه‌های تسریع‌کننده و تکمیل‌کننده علل سیاسی-اقتصادی روند مهاجرت قلمداد می‌شود. دافعه‌های ناشی از مسائل سیاسی-اقتصادی جامعه مهاجرفرست صفویه و جاذبه‌های دربار گورکانی در همین حوزه، ادامه زندگی شعرا را در آن اقلیم موجب شد. نتیجه نهایی این است که بیش از هر عامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، رویکرد مثبت و توجه ویژه سلاطین گورکانی نسبت به شعر و شاعری فارسی، عوامل اصلی جذب در مهاجرت‌ها به شبه‌قاره در دوره صفویه بوده است که پیامدهای آن را در نمونه‌هایی همچون رسمیت زبان فارسی در قلمروی گورکانی، پذیرش همیشگی ایشان در دربار، انتصاب شعرا به شغل‌های مهم و حساس و درنهایت ایجاد منصب ملک‌الشعرایی می‌توان مورد بررسی و تأمل قرار داد.

۶- منابع

- ارشاد، فرهنگ. (۱۳۶۵). *مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند (قرن هشتم تا هجدهم میلادی)*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- اصغر، آفتاب. (۱۳۶۴). *تاریخ‌نویسی در هند و پاکستان*: لاهور.
- انوشه، حسن. (۱۳۷۶). *فرهنگ‌نامه ادب فارسی (دانشنامه ادب فارسی ۲)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- بدایونی، عبدالقادر بن ملوک شاه. (۱۳۷۹). *منتخب التواریخ*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- براون، ادوارد. (۱۳۷۵). *تاریخ ادبیات ایران (از صفویه تا عصر حاضر)*، ترجمه دکتر بهرام مقدادی، تهران: مروارید.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۴۹). *سبک‌شناسی و تاریخ تطور نثر فارسی*، تهران: امیرکبیر.
- بیگدلی، لطفعلی بیگ‌آذر. (۱۳۳۷). *آتشکده آذر (تذکره شعرای فارسی‌زبان تا آخر قرن دوازدهم هجری)*، تهران: نشر کتاب.
- پروانه، نادر. (۱۳۹۰). *نگرشی بر مهاجرت و کارگری در ایران، فصلنامه پیام بهارستان*، ۱۲، ۲۳-۴۶.
- ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۸۲). *تاریخ عالم آرای عباسی*، مصحح: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- تقوی، نعمت‌الله. (۱۳۷۱). *مهاجرت‌ها، درآمدی جامعه‌شناختی بر نظریه‌ها*، تبریز: ستوده.
- حزین لاهیجی، محمدعلی. (۱۳۸۷). *دیوان حزین لاهیجی*، تهران: سنایی.
- رای، سوکمار. (۱۳۸۳). *همایون در ایران*، ترجمه کیوان فروزنده شهرکی، تهران: البرز.
- ریاض الاسلام. (۱۳۷۳). *تاریخ روابط ایران و هند*، ترجمه محمداقرا آم و عباسقلی غفاری‌فرد، تهران: امیرکبیر.
- زاهد زاهدانی، سید سعید. (۱۳۷۵). *نظریه‌ای درباره مهاجرت با توجه به نمونه ایران*. مجله علوم انسانی اجتماعی دانشگاه شیراز، ۲(۱)، ۴۹-۷۳.
- سرور، غلام. (۱۳۳۲). *ادبیات فارسی در عهد جلال‌الدین اکبر شاهنشاه اعظم هند و پاکستان*، مجله هلال، ش ۴، پاکستان: صص ۲۸-۴۳.
- سلیمی، مینو. (۱۳۷۲). *روابط فرهنگی ایران و هند*، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- سیدقطبی، سید مهدی؛ نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۲). *وضعیت کارگران ایرانی در قفقاز در آستانه جنگ جهانی اول*، مجله کتاب تاریخ و جغرافیا، ۱۸۶، ۵۳-۵۸.

- سیوری، راجر. (۱۳۸۶). *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.
- شاه طهماسب. (۱۳۸۳). *تذکره شاه طهماسب*، تصحیح کریم فیضی، تهران: مطبوعات دینی.
- شبلی نعمانی، شعرالعجم. (۱۳۶۳). ترجمه سید محمد فخر داعی گیلانی، جلد ۳، تهران: دنیای کتاب.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۵). *سبک‌شناسی شعر*، تهران: فردوسی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۲). *تاریخ ادبیات ایران*، جلد ۵، تهران: انتشارات فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۵). *تاریخ ادبیات ایران*، جلد ۲، تهران: انتشارات فردوس.
- صفوی، کورش. (۱۳۷۱). *در زبان‌شناسی به ادبیات*، جلد اول، تهران: نشر مرکز.
- طغیائی، اسحاق. (۱۳۸۵). *تفکر شیعه و شعر دوره صفوی*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- علامی، ابوالفضل بن مبارک. (۱۳۸۵). *اکبرنامه (تاریخ گورکانیان هند)*، تهران: انتشارات آثار و مفاخر فرهنگی.
- غزالی مشهدی. (۱۳۸۸). *دیوان غزالی مشهدی*، تهران: علمی و فرهنگی.
- قلی‌زاده، محرم؛ شهبازی، مقصود. (۱۳۹۱). *مهاجرت نیروی کار به قفقاز در آستانه مشروطیت، فصلنامه مطالعات تاریخی*، ۹(۳۶)، ۸۵-۶۷.
- کاردگر، یحیی؛ اسکندری، بهاء‌الدین. (۱۳۹۲). *انگیزه‌های سفر به هند در آیین شعر صائب، مطالعات شبه‌قاره*، ۵(۱۴)، ۱۰۵-۱۳۰.
- گلبن، محمد. (۱۳۵۵). *بهار و ادب فارسی*، تهران: فرانکلین.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). *کاروان هند، مشهد: چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی*.
- محمودی، علیرضا. (۱۳۹۶). *طره خط و دندانه شعر (نظری بر جایگاه و هنر شاعران خوشنویس ایرانی دربار پادشاهان گورکانی هند)*، *مطالعات شبه‌قاره*، ۹(۳۰)، ۱۰۹-۱۲۶.
- نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۲). *مهاجران روسی در فریمان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ۱۸۶، ۴۲-۴۷.
- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر. (۱۳۱۷). *تذکره نصرآبادی*، تهران: ارمغان.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری*، تهران: انتشارات فروغی.
- نقوی، علیرضا. (۱۳۴۳). *فرهنگ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان*، تهران: مطبوعات علمی.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۲۴). *یادی از عظمت ایران (پناه‌آوردن همایون پادشاه هند به شاه تهماسب صفوی)*، *یادگار*، ۲(۱۱)، ۱۸-۲۵.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۶۴). *ایران و جهان*، تهران: هما.
- هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). *تاریخ هندوشاه استرآبادی*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- Amani, M., Zanjani, H. (2004). **Iranian Immigration in India**. Encyclopædia Iranica, Vol. XII, Fasc 5 & 6.
- Bogue, D.J. (2010). **International Migration: What is Driving it? What is its Future?** Population Research Center and Center on Aging, Chicago: University of Chicago.
- Haneda, M. (2004). **Iranian Immigration in India**, Encyclopædia Iranica, Vol. VIII, Fasc.1, December 15.
- Mahmud, H. (2009). International Migration, Remittances and Development. **Journal of Sustainable Development**, 2(1).
- Massey, D. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal, Author(s)', **Population and Development Review**, 19(3).
- Pahlavan, Č. (2011). **Diaspora, Iranian**, Encyclopædia Iranic, Vol. VII, Fasc. 4.